

Nagy E. (2024): Új pályán – új függőségek szorításában? A helyi szereplők változó mozgásterére és stratégiái Tiszaújvárosban. CITY.HU Várostudományi Szemle. 4(2), 135–153.

Új pályán – új függőségek szorításában? A helyi szereplők változó mozgásterére és stratégiái Tiszaújvárosban

Nagy Erika¹

Absztrakt

Az egykori szocialista iparvárosok eltérő utat jártak be a rendszerváltozás óta eltelt három és fél évtizedben. A gazdasági átmenet sikeres modelljeinek tekintett újraiparosodó és/vagy a helyi ipart sikeresen újra pozicionáló települések a formálódó európai (globális) félperiféria részévé váltak. Az új fejlődési pályák hátterében a kelet-közép-európai térségre fókuszáló kutatások olyan helyi érdekközösségeket azonosítottak, amelyek létrejöttét a strukturális válság, a politikai térvészítés, az elvándorlás, a helyi erőforrások zsugorodása ösztönözte. A tanulmányban arra keressük a választ, hogy (1) az ipari szerkezetváltásban, a helyi értékek mozgósításában és megóvásában mely szereplők töltöttek be meghatározó, innovatív szerepet, hogyan változott egymáshoz fűződő viszonyuk, (2) mozgásterüket mennyiben és milyen módon határozta meg a városok szocialista iparvárosi múltja, a helyi társadalmi viszonyok, ezek beágyazottsága az átalakuló hatalmi geometriákba, illetve (3) a helyi gazdaság és társadalom függő helyzete hogyan változott, értelmeződött újra az átmenet válsága, a 2000-es évektől kibontakozó perifériás iparosítás, illetve az állam változó térbeli szerveződése eredményeképpen. A fenti folyamatokat kritikai politikai gazdaságtani megközelítésben, a cselekvő-(agency-) fókuszú gazdaságföldrajzi kutatások eredményeit felhasználva elemezzük egy tiszaújvárosi esettanulmányon keresztül.

Kulcsszavak: szocialista iparvárosok, ipari periféria, cselekvő-fókuszú kutatások

¹ tudományos főmunkatárs, HUN-REN KRTK Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; nagy.erika@krtk.hun-ren.hu

Abstract

The former 'socialist' industrial towns took diverse development paths since the early 1990s. Places which emerged as scenes of reindustrialisation (path change) and/or of the recovery of 'old' activities have been integrated in the European (hence, the global) industrial periphery. Studies focused on the CEE region identified various patterns of local agencies supporting the old-new trajectories to counteract multiple crises such as economic decline, population loss, poverty and environmental degradation. This study is focused on three interrelated issues such as (1) exploring local agents, their strategies, and assets mobilised by them for path change; (2) how (whether) their scope was shaped by the various aspects of social relations rooted in socialist industrial past; (3) how new dependencies emerged due to the transition crisis, the post-2000 peripheral industrialisation and to the ongoing centralisation of state power since 2010. The argumentation is anchored in critical political economic approach combined with the current results of agency studies, and relies on the case study approach (Tiszaújváros, Hungary), drawing lessons relevant in the broader context of European industrial peripheries.

Keywords: socialist industrial towns, industrial periphery, agency

Bevezetés

Az államszocializmus intézményeinek összeomlása elválaszthatatlanul összekapcsolódott a szocialista iparosítás (egykor) új városainak kilencvenes években kibontakozó strukturális válságával (Szelényi 1996; Szirmai 2013) Az ipari kapacitások leépülése, a gyorsan növekvő munkanélküliség és a társadalmi reprodukció kereteit biztosító intézmények hanyatlása eredményeként kibontakozó szociális válság, a helyi közösségek és identitások eltűnése, a lokális terek és az azokhoz kapcsolódó narratívák átalakulása a posztszocialista átmenetre – a neoliborális kapitalizmus kelet-európai, perifériás változatainak kialakulására – irányuló kutatások fontos terepeivé tették ezeket a városokat (Weclawowicz 1998; Germuska 2004; Stenning 2000). A helyi gazdaság és társadalom rendszerváltozás utáni átalakulását boncolgató vizsgálatok feltárták számos, a szocialista iparvárosi múltban gyökerező sajátosságot, amelyek formálták ezeknek a településeknek a jövőképét, a helyi szereplők stratégiáit és ezek lokalitáson túlmutató korlátait, illetve lehetőségeit.

A közös strukturális jellemzők megragadhatók

1. az ipar meghatározó szerepének fennmaradásában a helyi gazdasági struktúrában, a foglalkoztatásban, a lokális terekhez kötődő narratívákban és a települések jövőképében, miközben az ipari múlt és jelen egymás ellen-narratíváiként is megjelennek – az új beruházások, tevékenységek kiutat jelentenek a strukturális válságból, a helyi történelem és kultúra új értelmezései kapcsolódhatnak hozzájuk (Görmar et al. 2022; Görmar, Kinossian 2022; Hruska, Písa 2024);
2. a helyi gazdaság (a foglalkoztatás és társadalmi reprodukciót támogató lokális szolgáltató intézmények) redisztributív rendszerektől való függőségében, ami fenntartotta az érdekérvényesítés informális, személyes kapcsolatokra épülő technikáit a piaci átmenet válságos időszakában is; ezek sikeressége meghatározta a helyi gazdaság és társadalom átalakulási irányait és időhorizontját (Szirmai 2013; Baranyai 2013; Nagy et al. 2021; Görmar et al. 2022);
3. a helyi társadalmak sajátos struktúrájában és az 1990 után kialakult törésvonalakban – a városi polgárság lassú formálódásában, a helyi közösségek sajátos, iparhoz kötődő kohéziójának gyengülésében, a munkaalapú társadalom keretei között újratermelődő marginális helyzetekben (Ladányi 1991; Germuska 2004; Váradi 2013; Kovai 2019; Nagy et al. 2024);
4. a legtöbb kelet-közép-európai országban máig megoldatlan, komplex környezeti válságban, amelynek kezelése meghaladja a helyi közösségek kompetenciáit és forrásait, a következményeket azonban az ott élők viselik (Domansky 2010; Stenning 2010; Nagy et al. 2023).

A lokális fókuszú, esettanulmányokra építkező kutatások azonban rávilágítottak arra is, hogy az egykori szocialista iparvárosok eltérő utat jártak be az elmúlt három évtizedben. A gazdasági szerkezetváltás sikeres modelljeinek tekintett újraiparosodó és/vagy a helyi ipart sikeresen újra pozicionáló települések a formálódó európai (globális) félperiféria részévé váltak. Az új fejlődési pályák hátterében a régióra fókuszáló kutatások olyan helyi érdekközösségeket azonosítottak, amelyek létrejöttét a strukturális válság, a politikai térségtés – a település intézményi hierarchiákban betöltött szerepének rendszerváltozás utáni erodálódása –, az elvándorlás, a helyi erőforrások zsugorodása ösztönözte (Blažek, Kveřtoř 2022; Písa, Hruska 2023; Görmar et al. 2022). Ezek a változatos összetételű koalíciók a helyi/térségi politikai és (ipari) ágazati szereplők mellett közintézményeket, civil szervezeteket és a helyi társadalom érdekérvényesítő potenciállal rendelkező csoportjait tömöríthetik, a lokális problémák hosszú távú megoldására szerveződnek, és képesek a helyi-térségi erőforrások (munkaerő, infrastruktúra, az iparhoz kötődő kapcsolati és tudástőkék, önkormányzati és közösségi források)

mozgósítására, hogy megvalósítsák saját jövőképjüket. A helyi víziókat azonban sok esetben olyan nem-lokális szereplők (érdekek) írják fölül, amelyek új külső függőségeket és/vagy a helyi erőforrások kizsákmányolását eredményezik (Medve-Bálint, Šćepanović 2020; Éltető, Ricz 2023; Stihl 2023; Nagy et al. 2023).

Jelen tanulmány is egy olyan szocialista iparvárosi múlttal rendelkező településre, Tiszaújvárosra fókuszál, amely ugyan elszenvedte a posztszocialista átmenet strukturális válságának negatív következményeit – a csökkenő foglalkoztatást, a helyi intézmények fenntartásával kapcsolatos bizonytalanságot, az elvándorlást –, a 2000-es évek elején azonban stabilizálódott a helyi gazdaság, növekedett a foglalkoztatás, és az intézményrendszer nagy részét is sikerült megmenteni, illetve átalakítani. Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy (1) az ipari szerkezetváltásban, a helyi értékek mozgósításában és megóvásában mely szereplők töltötték be meghatározó, innovatív szerepet, hogyan változott egymáshoz fűződő viszonyuk, (2) mozgásterüket mennyiben és milyen módon határozta meg a városok szocialista iparvárosi múltja, a helyi társadalmi viszonyok, ezek beágyazottsága az átalakuló hatalmi geometriákba. A tanulmány kitér arra is, hogy (3) a helyi gazdaság és társadalom függő helyzete hogyan változott, értelmeződött újra az átmenet válsága, a 2000-es évektől kibontakozó perifériás iparosítás, illetve az állam változó térbeli szerveződése eredményeképpen. Az elemzés célja végső soron tehát az, hogy kritikai politikai gazdaságtani megközelítésben, a cselekvő-(agency-) fókuszú gazdaságföldrajzi kutatások eredményeit felhasználva rámutasson a lokális szereplők változó mozgásterére az újraiparosodó európai periférián.

Az alábbi elemzésben a hazai kutatási eredmények mellett támaszkodom a VW ACORE (Agents of change in old industrial regions) projekt eredményeire, elsősorban a cseh és kelet-német esettanulmányok tanulságaira is.

Strukturális kényszerek és helyi cselekvők a helyi gazdaság és társadalom átalakulásában: elméleti keretek

A tanulmány koncepcionális keretei a kritikai politikai gazdaságtan alapvetéseire és a térbeli egyenlőtlenségek cselekvőközpontú kutatásainak legfrissebb eredményeire épülnek. Előbbi megközelítés relevanciája abban áll, hogy a gazdasági, politikai, társadalmi folyamatokat, ezek viszonyát kritikai nézőpontból, a fennálló egyenlőtlen hatalmi viszonyokkal összefüggésben vizsgálja. A társadalom működését meghatározó intézményi-jogi kereteket így a politikai küzdelmek (osztály)érdek vezérelte „termékeiként” értelmezi, amelyek a különböző szereplők számára eltérő mozgásteret (korlátokat) teremtenek. Az elmélet tehát a fennálló struktúrák és a cselekvők (agency) közötti dialektikus viszonyt, ennek dinamikáját és egyenlőtlenségeit középpontba állítja

magyarázza a kapitalizmus válságaira adott válaszokat (az intézményi keretek átalakítását és a felhalmozási rezsimek kapcsolatát) és a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének mechanizmusait, rávilágítva ezek igazságtalanságaira és politikai alternatíváira is (Overbeek 2004; Jessop, Oosterlynck 2008; Vliegenhart-Overbeek 2009). Ez szükségképpen reflexív és iteratív kutatói (elméletalkotó) munkát jelent, mivel a tudás és megszerzésének módja is a fennálló társadalmi viszonyokba ágyazottan értelmezhető számunkra (Apeldoorn, Horn 2018). Jelen tanulmány és az alapjául szolgáló kutatások esetében ez a terepmunka melletti elköteleződést, a lokális folyamatok több oldalról, nézőpontból történő megismerését, a források egymásra reflektáló elemzését – végső soron a lokális szereplők stratégiáinak, küzdelmeinek, a mozgásterüket alakító intézményi keretek (hatalmi viszonyok) kritikai vizsgálatát jelenti.

A kritikai politikai gazdaságtani kutatások az utóbbi másfél évtizedben a *kelet-közép-európai ipari periféria formálódása* európai és globális kontextusának, illetve az állam változó szerepének és intézményrendszereinek összehasonlító elemzésével, továbbá a posztszocialista átmenet és a globális pénzügyi válság hatásainak, az ezekre adott válaszok vizsgálatával a lokális folyamatok makroszintű összefüggéseinek megértéséhez is muníciót adtak. Az európai integrációs folyamatra fókuszáló kutatások egymással versengő politikai – a globális beágyazódást támogató neoliberális, az európai piac védelmét szorgalmazó neomerkantilista és a szociális európai vízióját képviselő szociáldemokrata – projektek (és a mögöttük húzódó gazdasági érdekek) közötti küzdelmek és alkuk eredményeként értelmezték a 2000-es években kibontakozó neoliberális fordulatot. Ezek a folyamatok – a javak közös piacon belüli szabadabb áramlása mellett a tagállamok szigorúbb nemzeti monetáris és költségvetési politikára szorítása, ezzel belpolitikai mozgásterük korlátozása – jelentették a posztszocialista országok csatlakozásának és gazdasági beágyazódásának kontextusát is. E keretek között indult meg a versengés az újonnan csatlakozó posztszocialista országok között a befektetők, elsősorban a termelő tőke számára kedvező feltételek – a munkaerőpiaci és környezetvédelmi szabályozás, vállalati adózás, állami támogatások különböző formái stb. – megteremtésében (Apeldoorn, Horn 2018; Bohle 2009). Az ipar fenti intézkedések által is ösztönzött periferezációja (Arrighi 1989) Kelet-Közép-Európában tetten érhető a termelő kapacitások átrendeződésében (Hadjimichalis 2016), az értéktermelés (pl. az ipari hozzáadott érték) térbeli egyenlőtlenségeiben (Lux 2017), illetve a munkaerő árában és egyre romló alkupozíciójában is (Czirfusz et al. 2017; Geröcs, Pinkasz 2017). Mivel az állam pénzügyi mozgástere erősen korlátozott volt a makrorégióban, az ipari térségek a rendszerváltás utáni strukturális válság enyhítésében kevésbé számíthattak szakpolitikai támogatásra és forrásokra, sőt az állam igyekezett kivonulni a helyi gazdaságból, gyors, sok esetben szakmailag kifogásolható, előnytelen alkukat kötve (Lux 2008; Váradi

2013; Nagy et al. 2021; Görmar et al. 2022). Mindeközben az ipari válság(ok) negatív externáliái és az újragezdés terhei jórészt (és azóta is) a helyi közösségekre, továbbá a háztartásokra hárultak (Csányi et al. 2018).

Az egykori szocialista iparvárosok ebben a közegben, számos más, hazai és külföldi várossal versengve keresték a kiutat a rendszerváltozás utáni, majd az ezt követő gazdasági és szociális válságokból. Abban, hogy a strukturális kényszerek mellett az ő stratégiáikat, viszonyrendszereiket, az (egykori) szocialista iparvárosok útkeresését feltárjuk és az esettanulmányok keretein túlmutatóan konceptualizáljuk, a cselekvő-központú (agency) kutatások eredményei segíthetnek. Ezek a lokális, illetve regionális fókuszú empirikus vizsgálatokra építkező koncepciók mozgásterük (egy-egy szervezet átalakítására korlátozott, vagy azon túlmutató változások elindítása), stratégiai céljaik (az adott fejlődési út fenntartása, megváltoztatása vagy a kettő kombinációja), illetve társadalmi beágyazottságuk szerint azonosították a helyi szereplők különböző csoportjait (Baekkelund 2021; Sotarauta et al. 2021). Utóbbi – legtöbbit idézett – koncepcióhoz kapcsolódó szakirodalom négy csoportot definiált:

- 1) az innovatív helyi vállalkozókét (új gazdasági tevékenységek, technológiák bevezetői, saját vállalati-ágazati erőforrásaik és lokális adottságok kombinációjára támaszkodva);
- 2) az intézményi újtókét (formális vagy informális csoportok/hálózatok, amelyek célja az intézményi struktúrák és gyakorlatok átalakítása a gazdasági szerkezetváltás elősegítéséhez);
- 3) a helyi vezetőkét (lokális kötődésű társadalmi csoport, amely egyszerre mély és átfogó tudással rendelkezik az aktuális fejlődési pályáról, van víziójuk a változásról és az ahhoz szükséges, erőforrásokról és elegendő hatalommal rendelkeznek utóbbiak mobilizálásához);
- 4) a közvetítőkét és külső támogatókét (a változást „kívülről” támogatók, speciális tudással, kapcsolatrendszerekkel, politikai befolyással) (Blazek et al. 2024; Grillitsch, Sotarauta 2020).

Jelenlétük (hiányuk), viszonyrendszereik, az általuk mozgósítható erőforrások egyszerre tükrözik a helyi átalakulás (új fejlődési út) kialakulásának strukturális, jórészt lokálisokon túlmutató korlátait és lehetőségeit, ugyanakkor megragadhatóvá teszik az adott helyhez/térséghez kötődő, annak múltjában gyökerező lehetőségeket és az átalakulás mozgatórugóit (szervezeteket, személyiségeket, csoportokat). Ez magyarázat adhat arra, miért jártak be eltérő utakat az ipari térségek (Hassink et al. 2019; Görmar et al. 2022) és rávilágíthatunk, hogy az államszocialista rendszerben/annak válságában gyökerező sajátosságok hogyan azonosíthatók és hasznosíthatók erőforrásként (vagy korlátként) a válságok, és az azokat követő strukturális átrendeződések időszakában.

Az elemzés időhorizontja ezért magában foglalja a rendszerváltás utáni útkeresést, az ipari szerkezetváltás, majd a globális pénzügyi válság utáni új állami politikák és centralizációs folyamatok kibontakozását (a termelő tőke és a központi állam közötti különalkuk meghatározóvá válását), ami gyökeresen megváltoztatta a helyi cselekvők kapcsolatrendszerét és mozgásterét.

A tanulmány tehát a cselekvő-fókuszú megközelítéssel hozzájárul ahhoz, hogy a külső függőségekkel, intézményi-mentális bezáródással, gazdasági és politikai marginalizálódással küzdő periférikus helyzetű régiók átalakulásának mozgatórugóiról és korlátairól részletesebb, ugyanakkor átfogóbb képet alkossunk. E térségek jövője sok esetben a lokális szereplőkön múlik, akiknek strukturális helyzetét, lehetőségeit folyamatosan megkérdőjelezzik a helyi kereteken túlmutató hatalmi viszonyok – intézményi és vállalati hierarchiák, centralizációs törekvések, ágazati átrendeződések stb. (Isaksen, Trippel 2017). Válaszaik, stratégiáik ezért nem csupán szakpolitikai tanulságokkal szolgálnak, hanem rendszerkritika – esetleg alternatív társadalmi szerveződések forrásai is – lehetnek. A tanulmány ezek artikulálásához is hozzá kíván járulni.

Módszertani keretek

Az elméleti keretekkel összhangban a tanulmány fókuszában az államszocializmus időszakában a hazai vegyipar egyik meghatározó, specializált centrumává fejlesztett Tiszaújváros rendszerváltás utáni átalakulása, ennek kulcsszereplői és viszonyrendszerei állnak. A terep kiválasztását indokolta szocialista iparvárosi múltja – az 1960-as évek elejétől folyamatosan bővülő ipari szerepkörei –, ami napjainkig meghatározza a település gazdasági és társadalmi struktúráját, környezeti állapotát, és (igazgatási szerepkörei mellett) alakítja politikai mozgásterét is, 2015 óta a Mol Zrt. egyik stratégiai, folyamatosan fejlesztett telephelyeként. A város is megszervezte a rendszerváltás utáni privatizációs folyamatok, illetve a vegyipari ágazatot érintő globális recesszió következményeit a kilencvenes években, ami itt is gyárbezárásokkal (energiaipar), illetve átstrukturálással, a vezető, értelmiségi foglalkozású foglalkoztatottak számának átmeneti csökkenésével és elbocsátásokkal járt, elsősorban a legnagyobb foglalkoztatónál, a Tiszai Vegyikombinátnál². Mindez a többi iparvároshoz hasonlóan elvándorlást és népességcsökkenést eredményezett (1990 és 2023 között -21%-ot, 18 685-ről 14 878 főre).

² A TVK a rendszerváltás előtti években több mint 6 000 főt foglalkoztatott, a Mol Petrolkémia Zrt. és a TVK többi utódvállalata jelenleg együttesen ennek kevesebb, mint felét. A munkapiaci krízis a kilencvenes évek végén tetőzött, ekkor közel ezer fő volt munkanélküli a városban.

A település ugyanakkor sok szempontból atipikus utat járt be az elmúlt évtizedekben: az észak-magyarországi régió belül (és országosan is) megőrizte kiugró szerepét a kvalifikált munkaerő foglalkoztatásában (Lőrinc, Káposzta 2024) és a beingázók számát tekintve is (tartósan 10 ezer fő fölött), miközben megduplázódott a diplomások száma és a munkanélküliséget sikerült viszonylag alacsony szinten (4–500 fő között) stabilizálni 2015 óta. Tiszaújvárosban ugyanakkor a korábbi fejlődési utat fenntartó mechanizmusok és a szerkezetváltást támogató szereplők is fontos szerephez jutottak a város jövőképének alakításában. Az államszocializmus időszakában létrehozott, meghatározó ipari tevékenységek megújultak (termékszerkezetben és technológiai szempontból is)³, de emellett új vállalatok és ágazatok (elektronika, gépipar, logisztika) is megjelentek, közöttük stabil kis- és középvállalatok is. Ezekben a folyamatokban lokális és nem-lokális szereplők, vállalati-ágazati és közösségi érdekek, helyi és központi kormányzati érdekek feszültek egymásnak és váltak alku tárgyává – vagy szorultak végképp háttérbe. Ezek eredményeképpen a helyi gazdaság és társadalom új függőségekkel is szembesült: az állami források centralizációjával és az önkormányzat szűkülő kompetenciáival, illetve a helyi gazdaságot érintő legfontosabb döntések városon kívülre helyeződésével, elsősorban a Mol tulajdonszerzésével a Tiszai Vegyikombinátban (2015-ben 100%) és a (jelenleg) legnagyobb foglalkoztató, a Jabil Circuit co. megjelenésével (2000-ben).

A terepmunka során ezeknek az érdekeknek, konfliktusoknak, alkuknak, kapcsolatrendszereknek eredtünk a nyomába. Terepmunkánk során szakértői interjúkat (15) készítettünk, vállalati vezetőkkel, szakszervezetekkel, civil szervezetekkel, önkormányzati vezetőkkel és tisztviselőkkel, illetve helyi értelmiségiekkel, akik fontos szerepet tölthettek be a kutatás során kulcsszereplőként azonosított „helyi vezetők” („local leadership”, ld. Grillitsch, Sotarauta 2020) informális csoportjában az elmúlt évtizedekben. Mivel a tanulmány célja a helyi átalakulási folyamatokat meghatározó lokális és azon túlmutató hatalmi viszonyok bemutatása, az interjúk átíratait egyrészt egymásra reflektálva, másrészt a statisztikai adatokkal, helyi, regionális és országos fejlesztési dokumentumokkal, vállalati forrásokkal, továbbá a bőségesen rendelkezésre álló, helyi gazdaságot és politikai életet bemutató publikációkkal összevetve elemeztük. Munkánkat segítette, hogy a város 1990 utáni története rendkívül jól dokumentált – ugyanakkor tükrözi a helyi ipar meghatározó szerepét a város mindennapjaiban és történetének fordulópontjain, a helyi vezetők és az itt élő értelmiségiek múltban gyökerező identitását, és ezzel sajátos módon összekapcsolódó, folytonosan megújuló jövőképét is.

³ <https://molgroupchemicals.com/hu/beruhazasaink>

Megőrizni vagy fejlődési pályát módosítani? A gazdasági átalakulás dilemmái és új függőségek Tiszaújvárosban – terepi eredmények

A város ezer szállal kötődik a helyi iparhoz az ötvenes években induló fejlesztések óta. Bár az energiaipar (a két helyi erőmű) is jelentős foglalkoztató és az észak-magyarországi ipari vertikum nélkülözhetetlen pillére volt, továbbá a helyi „ipari tájkép” és az itt élők identitásának alkotóeleme, Tiszaújváros mégis elsősorban a petrokémiai ipar központjaként formálódott és működik ma is. A helyi gazdaság kulcsszereplője a Tiszai Vegyikombinát (TVK), a vállalat működése, fejlesztései és társadalmi szerepvállalása (a helyi intézmények, a sportélet támogatása, a vállalathoz kötődő társadalmi szervezetek és események) meghatározta a helyi munkaerőpiaci folyamatokon túl a társadalmi reprodukció és közösségi élet kereteit is – „...régén a TVK-nál generációk dolgoztak, családon belül is, ez egy összetartó családias dolog volt” (helyi önkormányzati vezető 1).

Az átmenet strukturális válsága, amelynek hatásait súlyosbította a vegyipar globális recessziója a TVK-nál is átszervezési, és azokkal szorosan összekapcsolódó privatizációs folyamatokat indított el. Az 1990-ben több mint 6 000 főt foglalkoztató vállalatnál ez a feldolgozóipari és szolgáltató tevékenységek kiszervezését jelentette (1989–1995), és elbocsátásokkal is járt, mégsem vezetett a gyár bezárásához, sőt, a fejlesztések sem álltak le – miközben a tágabb térség elhúzóó ipari válsággal, tartósan magas munkanélküliséggel küzdött (Fülöp et al. 2016). „A TVK volt a húzóereje azoknak a változásoknak, amelyek bekövetkeztek itt, a mondjuk a fordulón, a 90-es évek fordulóján. Lényegében, itt nem szakadt össze semmi, nem volt szénbánya... fejlesztették az alaptervékenységeket, és ezeknek a fejlesztéseknek a döntő része a legkorszerűbb német, japán technológiára épült. Az emberek még akkor is kint, külföldön tanulták meg [a termelési folyamatokat].” (egykori vállalati vezető és önkormányzati tisztviselő).

A TVK tehát az átmenet időszakában is az innovatív hazai nagyvállalatok közé tartozott, az ágazatot érintő, szigorodó szabályozáshoz kapcsolódó technológiai fejlesztések és „nyugati” kereskedelmi kapcsolatai eredményeként. A vállalat 1996-os privatizációja, az ezt övező bizonytalanság, továbbá a vegyipart sújtó globális recesszió miatt a kilencvenes évekhez kapcsolódó, interjúinkban felbukkanó narratívák közös eleme mégis a válság. A helyi szereplők stratégiái ennek kezelésére, illetve a strukturális problémák hosszabb távú megoldására fókuszáltak, és – szükségszerűen – a (szocialista) iparvárosi múltban gyökereztek, és gyökereznek ma is: „...az önkormányzat is realizálja azt, hogy az ipar nélkül a város prosperitása az nem igazán működik. Ez egy szimbiózis, mert azért itt a munkaerő, a családok, a megélhetés az ipartól függ.” (helyi önkormányzati vezető 1).

Jelen tanulmány három fontos, a helyi társadalmi viszonyokat napjainkig meghatározó folyamatra fókuszál: 1) a vállalat (TVK/Mol Petrolkémia), illetve a város (a helyi lakosság, az önkormányzat, a dolgozók, az itt működő vállalkozások) változó kapcsolatrendszerére, 2) a helyi szakemberekből, politikusokból, önkormányzati tisztviselőkből szerveződő informális helyi koalíció – amelyet innovatív helyi vezetők csoportjaként („local leadership”) azonosítottunk – kialakulására (Grilltisch, Sotarauta 2020), amelynek célja a gazdasági stabilitás, az egyoldalú ágazati-vállalati függőség oldása volt, végül 3) a városi intézményrendszer fenntartására irányuló törekvésekre, amelyek a szocialista iparvárosi múlthoz kötődő pozitív narratívákat (közösség, identitás, jólét, stabilitás) hordoznak.

1) A TVK privatizációjával a Mol Zrt. folyamatosan növekvő részesedéshez jutott, ez 2000-ben kisebbségi, de már meghatározó szerepet jelentett a döntésekben a legnagyobb hazai vállalat számára. Végül 2015-ben kizárólagos Mol-tulajdonba került a teljes egykori TVK-vagyon, s ezzel az egész ún. déli ipari terület⁴. A tiszaujvárosi fejlesztések 2000 után a Mol vállalati stratégiájába illeszkedtek, amelynek fókuszában a kitermelő („upstream”) tevékenységek súlyának csökkentése, ugyanakkor a késztermégyártás és a szolgáltatások („downstream”) szerepének növelése állt⁵. Ebben a város a műanyagipari alapanyagok gyártásának folyamatosan fejlesztendő központjaként jelent meg: polipropilén, majd polietilén és butadién gyár, továbbá saját erőmű is épült 2015-ig. Ugyanakkor a TVK-t korábban ellátó olajfinomító (Tifo) működését leállították (2015), a Mol hazai feldolgozó kapacitásait Százhalombattára koncentrálták. Ezzel a petrolkémiai vertikum egy fontos lokális eleme tűnt el. A Tifo területét felhasználták a tiszaujvárosi Mol-korszak legnagyobb beruházásához, a 2024-ben átadott polioli-üzem építéséhez, ami a butadin-gyárral együtt kifejezetten tőkeintenzív (1,2 Mrd eurós, illetve 35 Mrd Ft-os) fejlesztés, miközben viszonylag kisszámú (200, illetve 40) munkahelyet teremtettek.

A Mol, mint tulajdonos új alapokra helyezte a helyi szereplőkhöz fűződő viszonyát. A vállalat irányítása erősen centralizált, holding logika szerint történik, tehát 2015 óta minden fontos döntés Budapesten dől el. Ezek a folyamatok (pl. a szerződéskötések a beszállítókkal, a szolgáltatókkal) interjúpartnereink szerint bürokratikusak, lassúak, az üzemekben információhiány van, ezért bizonytalanság uralkodik, a termelés folytonosságát végül a helyi (közép)vezetőknek kell megoldaniuk nem kevés plusz munka árán. A lokális kezdeményezések, amelyek rugalmasabb (üzemi, üzleti) megoldásokra épülnének, elhalnak a Mol bürokratikus útvesztőiben. Eközben a vállalatban belüli kapcsolatok működését digitális alapokra helyezték, ahol az információk áramlása többnyire egyirányú. A helyi vállalatirányítási autonómia tehát az aktuális termelési (üzemi) folyamatok működtetésére szűkült, és a vállalati vezetők és a dolgozók viszonya sokkal személytelenebbé vált.

⁴ <https://www.tiszaujvaros.hu/vallalkozzon-nalunk/telepulesrendezes-telepulesfejlesztes-telepuleskep/tiszaujvaros-varos-telepulesrendezesi-eszkozeinek-modositasa#tiszaujvaros-epitesi-szabalyzata>

⁵ <https://molgroup.info/hu/shape-tomorrow-strategia#downstream>

Miközben a Mol tulajdonosai láthatóan igyekeznek jó kapcsolatokat ápolni a város vezetőivel és a helyi szervezetekkel – hivatalos találkozók, mecénatúra formájában –, a TVK-t és a várost összekötő láthatatlan, informális kapcsolatokat szisztematikusan leépítették. Gyakran váltogatják a felső vezetőket, akik nem kötődnek a városhoz, a társadalmi kapcsolatok formalizáltak, de legfájóbb a helybeliek és a dolgozók számára mégis a TVK nevének megváltoztatása volt, amivel a város történelmének egy egész korszakát tették zárójelbe: *„a legeslegeslegrosszabb az volt, amikor a TVK nevet elvették. Régen mindenki kékben járt, a TVK-nak kék volt a logója, a színe, a mindene. Utána jött az, hogy lecseréltek mindent zöldre, a munkaruhát is. Érzelmileg nagyon nehéz, ma is mindenki TVK-ként emlegeti a céget”* (szakszervezeti vezető 1, egykori TVK-dolgozó). Jelenleg a vállalat Mol Petrolkémia (MPK) néven működik.

Mindeközben a vállalat dolgozóihoz fűződő viszonya is megváltozott. A Mol-nak (helyi interjúpartnereink szerint is) jól működő képzési és karrier-programja van⁶, ezt azonban központilag, nem feltétlenül az itt dolgozók-élők szükségleteihez igazodva működtetik. A szakszervezetek lokális pozíciója is meggyengült, az összes Mol-alkalmazottat képviselő vegyipari szakszervezetekkel a Mol felső vezetése tárgyal. Végül a vállalat tudatosan kiszervezett több szolgáltató tevékenységet (HR, informatika stb.), így az ott dolgozóknak a Mol-állománynak járó kedvezményeket sem kell biztosítani. A korábbi TVK-s, lokálisan beágyazott gyakorlatok helyett tehát *„ma már keményen üzleti, kapitalista szempontok érvényesülnek, így nem vagyok benne biztos, hogy ezek az emberközpontú dolgok, mint a cafeteria korábbi formái vagy a közösségépítő programok még működnek.”* (önkormányzati vezető 2).

Végül a helyi, részben a TVK-ból korábban kiszervezett vállalatok és a MPK kapcsolata is meggyengült. A Mol versenyezteti a beszállítókat és a szolgáltatókat, beszerzési forrásaikat és piacaikat globális léptékben szervezik, ugyanakkor a (TVK-)utódvállalatok kapcsolatrendszerére is bővült Európában, és azon túl. Ők a Mol-tól függenek bérlőként és/vagy előbbi által biztosított infrastrukturális szükségleteik miatt is, de beszállítóik és vevőik kiválasztása piaci alapon történik, innovációikat, terjeszkedésüket már a külföldi tulajdonosokon keresztül finanszírozzák. A helyi vegyipar termelési kapacitásain (a 2010 óta megvalósított nagyléptékű beruházásokon) keresztül tehát a Mol erősen kötődik a városhoz, sőt, utóbbi felértékelődött a vállalati stratégiában, azonban a szervezeti keretek átalakítása formalizált, a korábbinál gyengébb kötődéseket eredményezett az alkalmazottak és a városlakók, illetve a vállalat között.

⁶ <https://karrier.mol.hu/hu>

2) A helyi iparvállalatok nehézségei, a privatizáció következményeit (a TVK és a helyi erőművek jövőjét) övező bizonytalanság és az elbocsátások közös cselekvésre ösztönözték a jelenlegi és korábbi helyi vállalati vezetőket, értelmiségieket, intézményi és önkormányzati vezetőket a kilencvenes évek végén. Az informális koalíció szereplői (az „innovatív helyi vezetők”) jól ismerték a helyi vállalatok és a város összetett viszonyrendszerét, s annak fontosnak tartott elemeit igyekeztek megóvni a rendelkezésükre álló erőforrásokat mozgósítva. Törekvéseik alapvetően a munkahelyek megmentésére, illetve újak létrehozására, a helyi intézményi struktúra – ezzel a városlakók relatíve (régión belül) magas jövedelmi szintjének, életminőségének és szociális biztonságának – fenntartására irányultak. Stratégiájuk legfontosabb eleme a helyi gazdaság ágazati szerkezetének diverzifikálása volt. A TVK/Mol „déli iparterülete” és az ott koncentrálódó termelési folyamatok ellen-narratívájaként a 35-ös főút „túloldalán”, Tiszaújváros keleti részén zöldmezős beruházásként kialakították a város tulajdonában álló új ipari parkot (1998). A forrást ehhez, az ipari létesítmények privatizációja során az önkormányzat részére átadott állami vagyonrész (részvények) többségének eladása biztosította. A folyamat (formális) intézményi bázisa az önkormányzat volt, amely egyrészt érvényt szerzett tulajdonosi jogainak (az ÁPV Rt-vel szemben), másrészt rendelkezett intézményi kapacitásokkal egy menedzsment szervezet felállítására és működtetésére (1997, Tiszainvest Rt.; 2004 óta, TiszaSzolg 2004 Kft.). *„Végülis összesen 12 milliárd forintnak megfelelő részvényt kapott a város. Elmondom, hogy 1990-ben 870 millió volt a város költségvetése. Ezt a 12 milliárdot tartotta meg a város, mert egy éven belül eladta brókercegeken keresztül... A biztos jövő az volt, hogy ezt a pénzt fölhasználják a városfejlesztés különböző területeire, többek között az ipari parkba fektetik”* (egykori önkormányzati és vállalati vezető, az innovatív „helyi vezetők” csoportjának tagja).

A győri, tatabányai, székesfehérvári tapasztalatokat hasznosítva alakították ki a működési gyakorlatot, amelynek lényege a (túlnyomórészt mezőgazdasági hasznosítású) területek megvásárlása, (ipar) közművesítése és eladása, illetve a bővülő ipari park alapinfrastruktúrájának folyamatos működtetése volt. A 116 hektáros (további 28 hektárral bővülő) északi iparterület nemcsak a tulajdonosi viszonyok miatt működik a korábbi (szocialista múltból örökölt) fejlődési út ellen-narratívájaként⁷. A területet próbálják óvni a további ipari szennyezéstől is: *„...[a Mol ipari parkjában] vannak a veszélyesebbnek mondható vegyi üzemek, de ide olyan cégeket vártak és vártunk ma is, akik nem veszélyes üzemmel foglalkoznak, hanem logisztikával, szolgáltatásokkal, anyagmegmunkálással...”* (önkormányzati tisztviselő 2). Emellett a TiszaSzolg Kft. ugyan for-profit céggként működik, de fő tevékenységei közé tartozik a helyi (veszteséges)

⁷ <http://www.iparipark.tszolg.hu/hu/>

távhőszolgáltatás és termálfürdő és strand működtetése is, ami lehetővé teszi az önkormányzat számára, hogy forrásokat csoportosítson át a helyi szolgáltatások működtetésére – végső soron az itt élők jól-létének biztosítására. Végül pedig a város ipari parkja tartósan képes volt növelni, illetve magas szinten tartani a foglalkoztatást – döntően a 2000-ben betelepült Jabil Circuit Hungary révén (elektronikai összeszerelő, újabban logisztikai tevékenységekkel), illetve a Mol területéről kiszoruló cégeknek és az újonnan betelepülő kis- és középvállalatoknak köszönhetően (Fülöp et al. 2016). 2023 végén csak a Jabílnál közel 4 000 fő dolgozott, és naponta több ezer fő ingázik a tágabb térségből a város és a Mol ipari parkjába⁸. A 2017 után kibontakozó munkaerőhiány a régi és az új fejlődési pálya szereplőit is sújtja. A Mol és a többi vegyipari cég esetében ez strukturális hiányként jelentkezik (technikusok, szakmunkások), a Jabílnál viszont a betanított munkások, akik körében az alacsony bérek és a munkakörülmények miatt magas a fluktuáció és a távolabbról ingázók száma. A versengés kárvallottjai leginkább a helyi kis- és középvállalkozások, akik alul maradnak a Mol által kínált feltételekkel szemben.

3) Az államszocialista korszakból örökölt, kisvárosi kereteken messze túlmutató intézményhálózat fenntartása, illetve a helyi igényekhez igazodó átalakítása a várospolitika prioritásai közé tartozik, amit az „innovatív helyi vezetők” koalíciója a rendszerváltozás óta támogat. Ennek hátterét a kilencvenes években az önkormányzati tulajdonú vállalati részvények fent említett eladása teremtette meg, majd az ipari park (s mellette a konszolidálódó TVK/MPK) révén az iparüzésiadó-bevételek. Ez lehetővé tette, hogy az önkormányzat új jóléti beruházásokba vágjon bele – többek között termálfürdőt (benne terápiás részlegeket) és sportkomplexumot építettek, amelyek a közösségi élet színtereként is működnek. Emellett a helyi szociális és oktatási intézmények támogatását növelték jelentős mértékben, és reagáltak a kibontakozó lakhatási problémákra is (építési telkek kialakításával, fiatalok lakhatási támogatásával, szociális lakásprogrammal). Közben a folyamatosan szűkülő állami szociális támogatások rendszerét is igyekeztek fenntartani helyi forrásokból: „...a városban van lakhatási támogatás, rendkívüli települési támogatás váratlan élethelyzetekre, nyugdíjasok és családok év végi támogatása, alig emeltük a kábeltévé díját, és az önkormányzat önként vállalta a szemétyűjtést is.” (helyi önkormányzati vezető 1)

A hazai kisvárosi keretek között kifejezetten strukturált, a sérülékeny csoportokat segítő és a közösséget sokféle módon támogató várospolitikák a helyi gazdasági szereplőktől érkező adóbevételektől függenek a folyamatosan zsugorodó, hosszú ideje elégtelen központi költségvetésből visszacsorgatott források mellett. Ez a függőség megnyilvánul az iparüzési adóval (hipa) kapcsolatos alkufolyamatokban is, amelynek eredmé-

⁸ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/>

nyeként az adó mértékét 2013 után több lépésben 2%-ról 1,3%-ra csökkentette az önkormányzat (2016-ig megfeleződött a helyi cégek kiadásaiban a hipa aránya). Az egyik szakszervezeti vezető fontosnak tartotta kiemelni, hogy *„igazán nagy ráhatása a városnak a területén működő vállalkozásokra nem nagyon van, inkább a vállalkozásoknak van a városra, az iparűzési adóval, meg azzal, hogy megjelennek a város rendezvényein támogatóként.”*

Az intézmények támogatása fontos terepe a helyi vállalatok és a közösség együttműködésének, a zöldítést, helyi civil szervezeteket és iskolákat támogató alapítványok kuratóriumában együtt „ülnek” a vállalati, városi vezetők és a helyi szervezetek, intézmények képviselői. Ugyanakkor a közszférában – elősorban az oktatásban – zajló centralizációs folyamatok kifejezetten rosszul érintik a várost. A helybeliek látják a szektor súlyos strukturális gondjait, ami hosszabb távon aláássa a helyi gazdaság fenntarthatóságát, és interjúpartnereink (lényegében egyhangúlag) úgy vélekednek, hogy lokálisan sokkal rugalmasabban kezelhetők a változó szükségletek. Az önkormányzat a szervezeti változások ellenére jelenleg is több száz millió forinttal támogatja a helyi oktatást. A városi kormányzás szűkülő mozgástere tehát egyrészt kihasználatlanul hagy helyi potenciálokat, miközben megnehezíti a napi működést és a jövőkép-alkotást is: *„... nem jó ez, amikor a politika nagyon ránehezedik a szakmai döntésekre. Egy kisvárosban sokkal jobb volna, ha szakmai konszenzus alakulna ki, nem olyan átpolitizált légkör, ahol mindent felülről irányítanak. Az lenne a lényeg, hogy gondolkodjunk közösen, egy ilyen helyen miért ne lehetne megtenni?”* (egykori önkormányzati vezető).

Következtetések

A város rendszerváltozás utáni története összetett módon kapcsolódik iparvárosi múltjához. A kötődések gazdasági dimenzióit egyrészt a vegyipari szerepkör fennmaradása és további, látványos bővülése jelenti, másrészt a helyi vezetők által kezdeményezett, diverzifikálódás irányába mutató iparfejlesztési lépések – amelyek finanszírozása ugyancsak a helyi iparban (ennek privatizációjában) gyökerezik. Az iparváros-narratíva nemcsak esettanulmányunkban került a helyi szereplők jövőképeinek fókuszába, a kelet-európai periféria ipari múltú településeinek többsége arra kényszerült, hogy újra fogalmazza viszonyát saját történelméhez (Lux 2008; Nagy et al. 2021; Görmar, Kinossian 2022; Písa, Hruska 2023). A tiszaujvárosi folyamatok azonban rávilágítanak, hogy az ipari bázis jelentős részének megőrzése sem jelent feltétlenül hosszú távú stabilitást, és nem garancia a pozitívnak tartott helyi értékek átmentésére sem. Az állam kivonulása, a privatizációs folyamatok és az ezzel járó bizonytalanság ezért is ösztönözte a tanulmányban „innovatív helyi vezetőkként” azonosított informális csoportot – amely

korábbi és jelenlegi vállalati, önkormányzati, intézményi vezetőkől, helyi értelmiségiekől szerveződött – az egyetlen ágazathoz/vállalathoz kötődő jövőkép módosítására, a déli (vegyi)ipari terület ágazati (diverzifikáció) és környezeti (nem-vegyipar) ellen-narratívájaként a város ipari parkjának létrehozására.

A stratégiaváltás az önkormányzat kilencvenes években megnövekedett autonómiájára (forrásaira és intézményi kompetenciáira) épült, ami akkor korántsem példa nélküli a régióban (Dabrowski 2014). Tiszaújváros azonban ebben a csoportban megjeleníti a kisvárosi méretből következő korlátokat, elsősorban az egyre zsugorodó állami finanszírozás és a helyi intézményi szolgáltatások fenntartása közötti feszültségeket. A „helyi vezetők” informális csoportjának stratégiájában (így az önkormányzati dokumentumokban is) ezért szorosan összekapcsolódik a helyi szolgáltatások körének és színvonalának megőrzése – sőt, növelése – és ehhez a stabil pénzügyi keretek megteremtése a helyi ipari bázis megőrzésével. Az önkormányzat által támogatott helyi közszolgáltatások és szociális támogatási rendszer enyhítette a háztartásokra áthárított reprodukzív terheket (Czifrusz et al. 2017; Csányi et al. 2018), segítette a közösségépítést, a helyi identitás megőrzését, és a legutóbbi évekig a népesség megtartását.

Míg Tiszaújváros kifejezetten kedvező jövedelmi, foglalkoztatási és szolgáltatási-ellátottsági mutató arra utalnak, hogy a fenti stratégia jól működik, a hatalmi viszonyok átrendeződése mégis új helyzetet teremtett az utóbbi évtizedben. Az itt élőknek is számolnia kell új függőségekkel, a helyi autonómiák – sok szempontból láthatatlan – erodálódásával. Ennek fontos mozzanata a ma is kulcságnak tekinthető vegyipar legfontosabb szereplőjének (TVK/MPK) integrálása a Mol vállalatirányítási rendszerébe, ami meggyengítette a cég lokális társadalmi beágyazottságát. Ennek számos mozzanatát azonosítottuk a közvetlen dolgozói érdekképviselőtől a vállalat és az önkormányzat közötti hipa-alkuig (2013). Emellett a legnagyobb helyi foglalkoztató, a Jabil globális értékláncon belüli státusza (összeszerelés) több ízben sérülékenynek bizonyult, a Covid-járvány után kibontakozó recesszió miatt 2024-ben is jelentős leépítésekre (kb. 15%) került sor. Az iparfejlesztés, s ezzel a nagyvállalatok és az állam közötti párbeszéd (alkuk) ugyanakkor teljes egészében a központi kormány hatáskörébe került az utóbbi évtizedben (Karas 2022). A helyi szereplők mozgásterét szűkítette az oktatási rendszer (különösen a szakképzés) centralizációja is (Velkey 2014), ami láthatóan újratermeli a térségi munkaerőpiacra jellemző, évtizedes strukturális hiányt. Ennél is fontosabb azonban az önkormányzati rendszer kiüresítése (kompetencia- és forrás-oldalról is), ami intézményi oldalról aláássa a helyi kapcsolati és tudástőke mozgósításának lehetőségeit.

Miközben a város vezetői a perifériás iparosításból és a politikai hatalom központosításából eredő, erősödő külső függőség és a helyi prioritások (intézmények fenntartása, stabil foglalkoztatás) között manővereznek, a helyi társadalom kénytelen együtt élni a

szocialista ipar máig megoldatlan környezeti örökségével is – miközben az újabb fejlesztések további terhelést eredményeznek. A helyi szereplők tulajdonosi és hatósági jogkörök híján (továbbá a jelenlegi állami intézményi keretek és gyakorlatok súlyos hiányosságai miatt) lényegében tehetetlenek. Az erősen szennyezett déli iparterület problematikáját egyszerűen Mol-kompetenciaként kezelik (éppen csak megemlítik a helyi fejlesztési stratégiákban)⁹. Ugyanakkor a városi ipari park a szennyező vegyipari múlt (és jelen) ellen-narratívájaként jelenik meg (Nagy et al. 2023). A többi szennyezett terület gondjai (amelyek nem lokalizálhatók, mivel részben szálló porról van szó) lényegében nem jelennek meg a helyi diskurzusokban.

Ebben a hatalmi geometriában a város a helyi vállalatokkal fennálló kapcsolataira támaszkodhat. A korábbi informális kapcsolatrendszerek azonban egyre kevésbé működnek, pedig ezek az információáramlás fontos színtereinek tűnnek egy kisszámú domináns szereplő által meghatározott struktúrában.¹⁰ A „helyi innovatív vezetők” csoportja Kelet-Európa ipari múlttal rendelkező kisvárosaiban fontos szereplők, sokféle erőforrást (tőkét) mozgósítanak, valamilyen formában kontinuitást képviselnek, ami legitimitás forrása akkor is, ha valójában új víziót fogalmaznak meg a település számára (Nagy et al. 2021; Grömar, Kinossian 2022; Blažek, Kveřtoň 2023). Fontos azonban, hogy milyen hatalmi struktúrába ágyazódik működésük, milyen érdekeket is artikulálnak, és fenntartható-e vezető szerepük. Ebben a folyamatban különösen fontosnak tűnik az államhatalom térbeli megosztása, elsősorban az önkormányzatok autonómiája (Pálné Kovács 2016). Ez változatos képet mutat a makrorégióban, és számunkra is fontos tanulsága az erre irányuló kutatásoknak, hogy a külső (befektetői) érdekekkel szemben csak a forrásokkal és kompetenciákkal felvértezett, erős önkormányzatok léphetnek fel hatásosan a helyi társadalom védelmében, vehetnek részt új jövőkép megalkotásában, és helyi, illetve a lokalitáson túlmutató érdekszövetségek létrehozásában (Berisha et al. 2021; Klimovsky et al. 2019; Raudla, Krenjova 2013).

Irodalom

- Apeldoorn, B.V., Horn, L. (2018): Critical political economy. KFG Working Paper. <http://dx.doi.org/10.17169/refubium-561>
- Arrighi, G. (1990): The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery', In: Martin, W.G. (szerk.): Semiperipheral states in the world economy. Greenwood Press, London, 11–42.

⁹ http://onkormanyzat.tujvaros.hu/html/download.php?d_id=11438

¹⁰ Ezek a viszonyrendszerek kutatásaink során is fontos forrásnak bizonyultak, miután a nagyvállalatok „kommunikációs erődjét” nem sikerült bevinnünk.

- Bækkelund, N.G. (2021): Change agency and reproductive agency in the course of industrial path evolution. *Regional Studies*, 4., 757–768. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1893291>
- Barányai N. (2013): Az acélgyártás félegyára (?): Dunaújváros és térsége. In: Szirmai V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Budapest, 91–132.
- Blažek, J., Květoň, V. (2023): Towards an integrated framework of agency in regional development: the case of old industrial regions. *Regional Studies*, 8., 1482–1497. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2054976>
- Blažek, J., Kadlec, V., Květoň, V. (2024): The role of assets and variegated constellations of organizational-and system-level agency in regional transformation. *European Planning Studies*, 11., 2381–2402. <https://doi.org/10.1080/09654313.2022.2163155>
- Bohle, D. (2009): Race to the bottom? Transnational companies and reinforced competition in the enlarged European Union. In: Apeldoorn., Drahoukoupil, J., Horn, A. (szerk.): *Contradictions and limits of neoliberal European governance: From Lisbon to Lisbon*. Palgrave Macmillan, London, 163–186.
- Czirfusz M., Ivanics Zs., Kovai C., Meszmann T. (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtemetben. *Fordulat*, 26., 142–170.
- Csányi G., Gagyi Á., Kerékgyártó Á. (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 24., 5–29.
- Dabrowski, M. M. (2014): EU cohesion policy, horizontal partnership and the patterns of sub-national governance: Insights from Central and Eastern Europe. *European Urban and Regional Studies*, 4., 364–383. <https://doi.org/10.1177/0969776413481983>
- Domański, B. (2010): Post-socialism and transition. In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (szerk.): *Handbook of local and regional development*, Routledge, London, 172–181.
- Éltető A., Ricz J. (2023): Zöld iparpolitika a hibridrendszerekben – retorika versus gyakorlat. *Politika-tudományi Szemle*, 2., 72–97. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2023.2.72>
- Fülöp Gy., Fodor P., Kovács T., Mátyás Z., Szűcs I. (2016): *Tiszaújváros vállalatainak története*. Tiszaújváros Jövőjéért Alapítvány, Tiszaújváros
- Germuska P. (2004): *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet Közalapítvány, Budapest
- Gerócs, T., Pinkasz, A. (2017): Debt-ridden development on Europe’s eastern periphery. In: Boatca, M, Komlosy, A, Nolte, H. (szerk): *Global Inequalities in World-Systems Perspective*. Routledge, New York, Oxon, 131–153.
- Görmar, F., Grillitsch, M., Hruška, V., Mihály, M., Nagy, E., Píša, J., Stihl, L. (2022): Power relations and local agency: a comparative study of European mining towns. *Urban Research & Practice*, 4., 558–581. <https://doi.org/10.1080/17535069.2022.2051066>
- Görmar, F., Kinossian, N. (2022): Industrial forever? Narratives, place identity, and the development path of the city of Zeitz, Germany. *Moravian Geographical Reports*, 4., 270–287. <https://doi.org/10.2478/mgr-2022-0018>
- Grillitsch, M., Sotarauta, M. (2020): Trinity of change agency, regional development paths and opportunity spaces. *Progress in Human Geography*, 4., 704–723. <https://doi.org/10.1177/0309132519853870>
- Hassink, R., Isaksen, A., Trippel, M. (2019): Towards a comprehensive understanding of new regional industrial path development. *Regional Studies*, 11., 1636–1645. DOI: 10.1080/00343404.2019.1566704
- Isaksen, A., Trippel, M. (2017): Exogenously led and policy-supported new path development in peripheral regions: Analytical and synthetic routes. *Economic Geography*, 5., 436–457. <https://doi.org/10.1080/00130095.2016.1154443>

- Jessop, B., Oosterlynck, S. (2008): Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology. *Geoforum*, 3., 1155–1169. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2006.12.008>
- Karas, D. (2022): Financialization and state capitalism in Hungary after the Global Financial Crisis. *Competition & Change*, 1., 29–52. <https://doi.org/10.1177/10245294211003274>
- Klimovsky, D., Pinteric, U., Jüptner, P. (2019): Path Dependence and Local (Self-) Government Systems: A Comparison of three CEE Countries. *Politics in Central Europe*, 2., 193–218.
- Kovács, I. P. (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab A, Gajduschek Gy. (eds): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA TK Jogtudományi Intézet, Budapest, 583–599.
- Kovai, C. (2019): Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. *Társadalomtudományi Szemle*, 7., 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Ladányi, J. (1991): A miskolci gettóügy. *Valóság*, 4., 45–54.
- Lőrinc B., Káposzta J. (2024): Az alacsony presztízsű foglalkoztatottak térbeli eloszlásának összefüggései Magyarországon, 2011–2022. *Tér és Társadalom*, 3., 34–56. <http://doi.org/10.17649/TET.38.3.3548>
- Lux G. (2008): Egy közép-európai világváros? Ipari válság és szerkezeti átalakulás Felső-Sziléziában. *Területi Statisztika*, 1., 41–56.
- Lux G. (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs
- Nagy, E., Gajzágó, G., Mihály, M., Molnár, E. (2021). Crisis, institutional change and peripheral industrialization: Municipal-central state relations and changing dependencies in three old industrial towns of Hungary. *Applied Geography*, 136. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2021.102576>
- Medve-Bálint, G., Šćepanović, V. (2020): EU funds, state capacity and the development of transnational industrial policies in Europe’s Eastern periphery. *Review of International Political Economy*, 5., 1063-1082. <https://doi.org/10.1080/09692290.2019.1646669>
- Nagy, E., Mihály, M., Tagai, G. (2024): Towards a greener future? Environment and economic recovery in old industrial regions. *European Planning Studies*, 11., 2403–2421. <https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2281348>
- Nagy, E., Bródy, L. S., Mihály, M. (2024): Locked In: Reindustrialisation and the Production of Multiple Marginalities in an Old Mining Town of Hungary. *Antipode*, 6., 2273–2292, <https://doi.org/10.1111/anti.13069>
- Overbeek, H. (2004): Transnational class formation and concepts of control: towards a genealogy of the Amsterdam Project in international political economy. *Journal of international relations and development*, 7., 113–141.
- Píša, J., Hruška, V. (2023): Disentangling the ‘capacity to act’: variegated resources of individuals exerting change agency. *European Planning Studies*, 11., 2319–2337. <https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2258165>
- Raudla, R., Krenjova, J., (2013): Participatory Budgeting at the Local Level: Challenges and Opportunities for New Democracies. *Administrative Culture/Halduskultuur*, 1., 18–46. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=156187>
- Sotarauta, M., Kurikka, H., Kolehmainen, J. (2021): Patterns of place leadership: institutional change and path development in peripheral regions. In: Sotarauta, M., Beer, A. (szerk.): *Handbook on city and regional leadership*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 203–225.
- Stening, A. (2000): Placing (post-) socialism: The making and remaking of Nowa Huta, Poland. *European Urban and Regional Studies*, 2., 99–118.
- Stihl, L. (2023). Local culture and change agency in old industrial places: spinning forward and digging deeper. *European Planning Studies*, 3., 586–606. <https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2222145>

- Stenning, A. (2010): Work, place and community in socialism and postsocialism. In: McGrath-Champ, S., Herod, A., Rainnie, A. (szerk.): *Handbook of Employment and Society*. Edward Elgar Publishing, 197–212. <https://doi.org/10.4337/9781849806305.00021>
- Szelényi, I. (1996): Cities under socialism-and after. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (szerk.): *Cities after socialism: urban and regional change and conflict in post-socialist societies*, Blackwell, Oxford, 286–317.
- Szirmai V. (2013): Egy „új” városfejlődési út ígérete. In: Szirmai V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Budapest, 11–32.
- Váradi Zs. (2013): A vegyipar fellegvára (?): Kazincbarcika és térsége. In: Szirmai V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Budapest, 13–158.
- Velkey, G. (2014): Kritikus pontok az iskolarendszerű szakképzésben. *Opus et Educatio*, 1., <https://doi.org/10.3311/ope.7>
- Vliegthart, A., Overbeek, H. (2009): Corporate Tax Reform in Neoliberal Europe: Central and Eastern Europe as a Template for Deepening the Neoliberal European Integration Project? In: Apeldoorn., Drahoukoupil, J., Horn, A. (szerk.): *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance: From Lisbon to Lisbon Palgrave Macmillan*, London, 143–162.
- Weclawowicz, G. (1998): Social Polarisation in Postsocialist Cities: Budapest, Prague and Warsaw. In: Enyedi, Gy. (szerk.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 55–66.

Internetes források

- Berisha, E., Cotella, G., Rivoli, U. J., Solly, A: Spatial governance and planning systems in the public control of spatial development: a European typology.
<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/09654313.2020.1726295?needAccess=true>
<https://molgroupchemicals.com/hu/beruhazasaink>
<https://www.tiszaujvaros.hu/vallalkozzon-nalunk/telepulesrendezes-telepulesfejlesztes-telepuleskep-tiszaujvaros-varos-telepulesrendezesi-eszkozeinek-modositasa#tiszaujvaros-epitesi-szabalyzata>
<https://molgroup.info/hu/shape-tomorrow-strategia#downstream>
<https://karrier.mol.hu/hu>
<http://www.iparipark.tszolg.hu/hu/>
<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/>
http://onkormanyzat.tujvaros.hu/html/download.php?d_id=11438
http://www.regscience.hu:8080/xmlui/bitstream/handle/11155/1387/palne_mod-ellvaltas_2016.pdf?sequence=1